

ORATORIE, ARGUMENTARE ȘI COMUNICARE ÎN ROMA ANTICĂ

Eugeniu NISTOR¹

Abstract

The paper focuses on the development of elocution, argumentation and communication in ancient Rome, drawing the profiles of some of the major figures that are commonly associated with these arts. The author argues that the beginnings of elocution may be traced back to the 2nd century B.C., when leading speakers like Scipio Africanus, Servius Sulpicius Galba, the Tiberius brothers, Caius Gracchus and Cato the Elder gain public recognition. Nevertheless, the “age of glory” for the Roman art of elocution, as the author calls it, is the time of the great Roman classics Cicero, Caesar, Brutus and Quintilian, when the Roman republic spreads its political, military and cultural influence throughout the entire Mediterranean, and thus the article describes the most relevant features in the discourse of each one of these famous figures.

Keywords: elocution, argumentation, discourse, Ancient Rome, Roman literature

1.Începuturile oratoriei romane

Arta oratoriei capătă o importanță mai mare la romani abia în secolul al II-lea î. Chr., când s-au afirmat mai mulți oratori importanți, precum Scipio Africanul, Servius Sulpicius Galba, frații Tiberius și Caius Gracchus. Cum toți aceștia abordau, în discursurile lor, probleme sociale delicate, pornind, în general, în analizele întreprinse, de la *Legea celor douăsprezece table*, instrucția și învățătura lor retorică se completa cu acumularea unor cunoștințe juridice specifice epocii, extrem de utile în cadrul complex al vieții publice romane. Astfel, Cato cel Bătrân (sau Maior) (234-149 î. Chr.) s-a impus atât ca orator, cât și ca om politic și scriitor. Dat fiind, în vremea sa, conflictul tot mai adânc dintre Roma și Cartagina, animat de sentimente patriotice, el a pledat în discursurile sale pentru distrugerea puternicei cetăți din nordul Africii și pentru consolidarea puterii romane în Orient – lucru care se și întâmplă după anul 146 î. Chr., când Roma ajunge să controleze întreaga Mediterană și să o considere drept o „mare interioară” (*mare interum*) sau „marea noastră” (*mare nostrum*). Din multele scrieri ale acestuia, unele compuse în forma unor precepte adresate fiului său, cu subiecte diverse (referitoare la istoriografie, medicină, artă militară etc.), s-a păstrat un superb tratat numit *Despre agricultură*, unde „elogiul agriculturii, închipuit ca tratament spiritual al strămoșilor, formează motivul generator al întregului text.” (E. Cizek – *Istoria literaturii latine*, I, p. 125) Apoi, monografia *Originiile*, structurată în șapte cărți, este dedicată obârșiei așezărilor și populațiilor din Terra Italia, caracteristica ei fiind tocmai patriotismul vibrant și pledoaria pentru „obiceiul strămoșilor” (*mos maiorum*) și continuarea tradițiilor romane, marcate de echilibru și sobrietate.

¹ Lector univ.dr., Editura Ardealul, Târgu-Mureș

2. Perioada de glorie

Este perioada marilor clasici ai oratoriei romane, când s-au afirmat Cicero, Cezar, Brutus, Quintilian, când republica romană și-a extins influența politică, militară și culturală asupra întregului bazin al Mării Mediterane. Marcus Tullius Cicero (106-43 î. Chr.). om de stat roman și scriitor, este considerat drept unul dintre cei mai mari oratori ai lumii antice, fiind și autorul mai multor lucrări de oratorie. Calificat ca *homo universalis*, mai ales prin atașamentul său față de omenie (*humanitas*), care semnifică „ imaginea omului care-și îndeplinește îndatoririle, ce dobândește demnitate și liniște interioară.” (op. cit. p. 181) – Cicero (cognomen provenit de la cicer = bob, de năut sau legumă) a fondat un program genial de educație prin conexarea literaturii, filosofiei și artei retorice într-un ansamblu umanist, promovând, în egală măsură, atât acțiunile realiste în viața socială, cât și meditația fertilă asupra unor idealuri profund umane. Viața și pregătirea lui teoretică este legată de așezarea Arpinium (situată la circa 120 km de Roma), cu vechi rădăcini ale tradițiilor italiice republicane, și de capitala imperiului, unde ajunge la vârsta de 17 ani, ascultând prelegerile lui Philon din Larissa, exponent al Noii Academii ateniene și discipol al scepticului Carneade; după cum i-au fost de folos și călătoriile în Grecia continentală, și în cea insulară, mai ales în Rhodos, unde devine elevul lui Molon, care-l sfătuiește să nu practice oratoria de tip asiatic. Debutul ca orator și avocat la Roma, în anul 81 î. Chr., nu a fost socotit un succes, căci primele sale discursuri, ținute în cercurile dictatorului Sulla, mai degrabă l-au compromis în ochii publicului. Ales consul roman în anul 64 î. Chr., Cicero descoperă și dă în vileag așa-zisa *Conjurație a lui Catilina* și, în urma celor patru discursuri publice numite *catilinare*, în care-i acuză pe conspiratori de atentat împotriva statului roman, reușește să obțină declararea senatorului conjurat ca „dușman public”, salvând organizarea republicană a Romei, așa cum singur mărturisește în *Catilinara a III-a*: „căci eu am stins focurile gata-gata să fie surse de jurul-împrejurul întregului oraș, al templelor, sanctualelor, caselor și zidurilor orașului, și am frânt în același timp săbiile scoase din teacă împotriva republicii și le-am abătut tășurile departe de grumazurile voastre.” (M. T. Cicero – *Opere alese*, I, p. 309) Anterior discursurilor catilinare, Cicero scrisese *Despre invențiune* (probabil în anul 86 î. Chr.), o lucrare compilativă, eclectică, în care sintetizează noțiunile de retorică impuse până la el, cu un adaos, totuși, reprezentând contribuția proprie, între care: *definirea elocinței* („farmecul și puterea de convingere a cuvântului” – op. cit. I p. 71), cu avantajele și dezavantajele ei; descrierea *părților retoricii: invențiunea, dispozițiunea sau diviziunea, elocuțiunea, memorizărea și acțiunea* (cu reliefaarea debitului și gesticulației, dar și cu unele indicații despre mimica oratorului); enunțarea celor *cinci componente de bază ale unui discurs: exordiul, narațiunea, diviziunea, confirmarea* în combaterea argumentelor adversarilor și *perorația*. În rândul scrierilor în care se configurează „doctrina” retoricii ciceroniene se numără și lucrarea *Despre orator*, închinată fratelui său Quintus, care reprezintă o reacție împotriva învățământului formalist din epoca sa, sterilizat tocmai prin împărțiri și clasificări ale oratoriei care nu spun nimic, când de fapt

aceasta ar trebui să se fondeze pe cunoștințe din varii domenii, pe noblețea gândirii umane și inteligență naturală, „căci la un orator operațiile spiritului și ale minții trebuie să fie iuți; el trebuie să aibă ascuțime de minte spre a descoperi idei, bogăție în elocuțiune, spre a le desfășura și a le da strălucire, fermitate și soliditate ale memoriei” (op. cit., II, p. 47) În *Brutus sau despre oratorii renumiți* (lucrare datând din anul 46 î. Chr.), Cicero scrie în formă dialogică și deplânge situația jalnică în care a ajuns elocvența sub dictatura lui Cezar (după înfrângerea lui Pompei în bătălia de la Pharsalus), face câteva aprecieri despre oratoria greacă și cea romană, într-un set de concluzii constatând că, în starea socială de atunci, talentul de orator a lui Brutus nu mai avea posibilitatea de a se afirma și evolua. Aceluiași Brutus îi este dedicată și o altă scriere – *Oratorul* –, în care Cicero se arată preocupat mai ales de retorica juridică și politică, având în minte mereu prototipul oratorului dintotdeauna, aducând cu imaginea idealizată a lui Demostene. Sinteza orator-filosof, la care aspiră magistrul, are în vedere o pregătire temeinică, din care nu trebuie să lipsească cunoașterea dialecticii, a marilor teme ale filosofiei, a naturii în ansamblul ei, a istoriei și normelor juridice, dar să și respecte regulile esențiale ale oratoriei, „să știe să generalizeze un caz particular, să amplifice anumite elemente ale cauzelor susținute, să cunoască bine caracterele oamenilor și arta pateticului; în privința formei să se folosească cu iscusință și strălucire de figurile de vorbire și de cugetare.” (ibidem, p. 317) Tot aici Cicero subliniază că succesul unui discurs depinde de modul cum sunt armonizate cuvintele în fraze, de construcția acesteia, de simetriile, antitezele și ritmul pe care îl imprimă vorbitorul în transmiterea acestora, insistând asupra importanței adoptării unui stil adecvat situațiilor dezbătute, potrivit cu originea, natura și cauzele acestora. Însă, spiritul critic ciceronian condamnă atât lipsa de idei a unui discurs, cât și prezentarea acestora într-o manieră sugerând dezlănarea, apreciind că „a te exprima cu artă și în fraze bine construite fără idei este o nebunie; a vorbi cu bogăție de idei, însă fără ordine și fără ritm, înseamnă incapacitate de a vorbi...” (ibidem, p. 392) Între scrierile lui Cicero, interesante sub aspectul teoriei retorice, ar trebui să mai amintim: *Filipice, Tusculane, Cato cel Bătrân sau despre bătrânețe, Laelius sau despre prietenie, Despre îndatoriri, Pentru legea Manilia, În apărarea lui Quinctius, În apărarea lui Roscius din Ameria, Verine, Pentru Archias, În apărarea lui Milo, Despre stat, Despre legi*, și o mulțime de *Scrisori*, din toate etapele vieții sale, inclusiv din perioada exilului său (mai precis, *De la consulat până la întoarcerea din exil: 63-57 î. Chr.*). Desigur nu putem trece sub tăcere tratatul *Despre supremul bine și supremul rău*, scris în anul 45 î. Chr., elaborat și acesta în formă dialogică, cuprinzând o expunere sintetică a celor mai de seamă concepte și teorii pe această temă, a diverselor școli de filosofie și a celor mai înzestrați filosofi afirmați până atunci.

Gaius Iulius Caesar (13 iulie 101-15 martie 44 î. Chr.) aparținea unei familii de patricieni romani, pretinzând că ar descinde direct din Iulius, fiul întemeietorului troian Enea. Așadar, Caesar își începe cariera politică de pe un pedestal de invidiat, distingându-se repede în rândul magistraților, astfel încât în anul 63 î. Chr., devine șeful religiei romane, cu titlul de *pontifex maximus*. Militar și strateg de mare talent, el este unul din artizanii primului triumvirat, împreună cu Pompei și Crassus, manevrând apoi din umbră

Conjurația lui Catilina, care atenta la schimbarea structurii republicii romane. Devenit consul în anul 59 î. Chr., el trece la cucerirea Galiei libere, purtând războaie grele și sângeroase timp de aproape un deceniu (59-50 î. Chr.). Victoriile lui Caesar au accelerat decadența republicii romane și a impus necesitatea instituirii unui regim imperial. Rând pe rând Caesar și-a înfrânt adversarii politici și militari, fiind declarat *dictator pe viață* al Romei. Deși asasinat în Senat, de către un grup de magistrați fideli ideilor republicane, între care se afla și fiul său adoptiv Brutus, regimul monarhic instaurat la Roma, în anul 27 î. Chr., va purta numele său, fiind vorba de *regimul cezariilor*, al împăraților romani, care va dăinui până târziu în evul mediu, mai precis până la prăbușirea Imperiului Roman de Răsărit și căderea Constantinopolului (în anul 1453). Caesar a scris poezii (dintre care s-a păstrat poemul *Drumul*), de asemenea o dramă (*Edip*), esențiale fiind *Comentariile* sale la războiul galic și războiul civil, unde se vedește talentul său autentic de istoriograf, dar și că „microsintaxa discursului istoric caesarian evidențiază un echilibru desăvârșit, o simetrie perfectă. Sobrietatea olimpiană a expresiei pare să denote o obiectivitate foarte reală...” (E. Cizek – *Istoria literaturii latine*, I, p. 215) Însă unii specialiști au demonstrat prezența, în scrierile lui Caesar, a unei arte subtile de mistificare, a adevărilor istorice – procedeu de deformare a faptelor realizat „prin disimularea unor realități, prin omisiuni semnificative, prin remanieri discrete, prin acumularea explicațiilor care preced mărturisirilor anumitor eșecuri încercate de autor. *Cu iscusință narația devine justificativă și propagandistică.*” (ibidem) Sunt tactici discursive având drept scop seducerea și persuadarea publicului, realizate printr-un complex întreg de mijloace narrative, căci în scrierile lui Caesar *demonstrativul* este instalat confortabil în chiar „miezul narativului”.

Marcus Fabius Quintilian (30-98 d. Chr.) este cel care a elaborat monumentalul tratat *Institutio oratoria*, adică *Arta oratorică* – o lucrare vastă, în 12 cărți. Deși a văzut lumina zilei în Spania, Quintilian a studiat la Roma, primind o educație aleasă. Vreme de nouă ani s-a aflat în slujba magistratului Galba, însoțindu-l pe acesta când împăratul Nero îl numește guvernator al Spaniei Tarraconeze (60-69 d. Chr.), revenind, apoi, la Roma și activând vreme de două decenii ca profesor de retorică plătit de stat. Printre studenții săi se pare că s-au numărat: Tacit, Suetoniu și Juvenal – mai târziu, nume ilustre ale culturii romane. Un timp a exercitat funcția de consul, apoi s-a retras de bunăvoie, spre a începe redactarea supremei sale opere – *Institutio oratoria* – multiplicată în anul 95 d. Chr., prin grija editorului și prietenului său Tryphon, singura sa lucrare păstrată până azi. *Prima carte* a tratatului cuprinde unele indicații legate de educația copilului încă din fașă (alegerea doicilor, a pedagogilor, preceptorilor etc.), cu descrierea superiorității învățaturii publice, comparativ cu cea privată, arată cum poate fi cercetată firea și aptitudinile elevului, analizează și face unele sugestii referitoare la predarea gramaticii, la „calitățile” și „defectele” stilului, stăruie asupra unor aspecte ale cuvintelor proprii, asupra metaforei, ortografiei, lecturii, însușirii cunoștințelor generale, pronunției, gesticulației și capacităților de învățare ale școlarului. *Cea de-II-a* carte conține norme în strictă legătură cu școala oratoriei, subliniind necesitatea ca învățăcelul să aibă dascăli pregătiți, tratând, apoi, cu toată gravitatea, și alte probleme de bază ale retoricii: definiție, scop, specific, posibilitatea

înșuririi ei, raportul obiectiv dintre talentul nativ și învățatură, învățarea pe de rost, îndatoririle elevilor și o seamă de alte cerințe. *Cartea a III-a* se referă la unii autori cunoscuți ai tratatelor de retorică, la originea, părțile și genurile retoricii (deliberativ, demonstrativ și judiciar), la diferitele genuri de cauze, la elogiul și blam, la felurile discursului judiciar și argumentele acestora. *Cea de-a IV-a* secțiune se referă la părțile discursului, analizate pe componentele lui „antice”: exordiu, narațiune, digre-siune, enunțarea temei și diviziune. Abordând unele aspecte tehnice ale oratoriei, în *cea de-a V-a carte* a tratatului său, Quintilian stăruie asupra unor „probe” ale artei retorice, recapitulând unele cauze similare (dezbătute anterior), atenționând asupra unor chestiuni legate de reputație și zvonurile publice, trece în revistă mersul anchetei, piesele aflate la „dosar”, jurământul, martorii, indiciile, exemplele, argumentele și dovezile axate strict pe funcțiile artei retorice, în demonstrație sau în respingere. *Cartea a VI-a* este dedicată perorației, dar și rostului sentimentelor, clasificării afectivității și modalităților de a o „trezi”; se referă, apoi, la rolul râsului în instanță și al altercației, în atac și în apărare, la puterea de judecată și, mai ales, la iscusința – asupra căreia magistrul reflectează, nu fără o anumită maiestruozitate aristocratică: „Mă mulțumesc doar să spun că nu numai în arta retorică, dar în orice împrejurare a vieții, nimic nu este mai important ca iscusința; că fără ea este inutilă transmiterea celorlalte precepte și că prevederea chiar fără de știință, face mai mult decât știința fără prevedere.” (M.F. Quintilian – *Arta oratorică*, II, p. 201) *Cartea a VII-a* se ocupă cu inventarierea principalelor reguli necesare orânduirii materialului retoric, pune problema coniecturii sau supoziției, a definirii și calificării faptului analizat, cu accentul pe calificarea judiciară, se referă la textul legii și intenția judecătorului, la legile contradictorii și raționamentul silogistic care „are ceva analog cu situația unei cauze bazată pe text și pe intenție, fiindcă întotdeauna una din cele două părți se sprijină pe text (...) Silogismul are oarecare afinitate și cu definiția, căci, adeseori, dacă definiția este slabă, se trece la silogism.” (ibidem, p. 277) În completare, este discutată ambiguitatea faptelor, dar și înrudirea unor situații. În *cartea a VIII-a* sunt evidențiate calitățile vorbirii (*elocutio*), stăpânirea de către orator a proprietății termenilor (care trebuie să fie adecvați ideilor pe care le expune), cu sfaturi pentru evitarea termenilor obscuri, vulgari și umili, pentru a garanta frumusețea de stil a discursului (ca o condiție a succesului cauzei), or, după caz, pentru amplificarea sau atenuarea faptelor, pledând pentru utilizarea felurilor *cugetări lapidare*, numite și „sentențe” (socotite în număr de zece), în genul: „A face rău e ușor, a fi util e greu”, sau „L-am putut salva; mă întrebi dacă l-aș putea pierde?” (ibidem, p. 347), asociate uneori cu *entimema*, despre care, într-o exprimare extrem de plastică, magistrul spune că este „denumit așa raționamentul scos din contrarii; entimema excelează între toate celelalte, ca Homer între poeți și Roma între orașe.” (ibidem, p. 348) Abordarea unor aspecte referitoare la *tropi*, adică mutarea inteligentă a unui cuvânt sau a unei expresii, din sensul ei propriu într-un alt înțeles (*translatio*), în genul: „aprins de mânie”, „înflăcărat de patimă”, „alunecat în greșală” - este o altă latură teoretică, care dă - să recunoaștem - o pată de culoare acestei secțiuni. Specificul *cărții a IX-a* îl reprezintă preocuparea pentru diferitele *figuri de tropi, de sens sau de ordine a cuvintelor*, cu accentul pus de magistrul -

exprimat într-o manieră laconică – pe aranjarea armonioasă a frazei, care „trebuie să fie decentă, plăcută și variată: Ea constă din trei elemente: ordine, legătură, ritm. Procedeele constau în: adăugare, suprimare, modificare. Aplicarea practică trebuie să se facă conform naturii ideilor pe care le expunem” (op. cit. III, p. 138) *Cartea a X-a* pledează pentru lectura unor opere, dată fiind bogăția de idei și de motive retorice din scrierile unor autori greci și romani, urmând ca, ulterior, din învățătura extrasă – prin imitație și cu unele contribuții personale – beneficiarul, adică cel adăpat la aceste fântâni ale spiritului, să ajungă un „orator desăvârșit.” Sfaturile lui Quintilian, în privința perfecționării retorice, se mai referă și la scrierea și corectarea discursurilor, la folosul exercițiilor scrise și la „pregătirea în minte a discursului”, chiar și la obținerea și consolidarea abilităților de a improviza. *Cea de-a XI-a* carte se ocupă de vorbirea adecvată situației, de importanța memoriei (*memoria*) în procesul discursiv, căci acesta însuși necesită pronunțarea (*pronuntatio*) – fapt denumit de unii acțiune (*actio*), unde „se pare că primul termen se referă la voce, al doilea la gest” (ibidem, p. 276) În sfârșit, *cea de-a XII-a* carte conține unele glose pe marginea condiției retorului în societate care, în primul rând, trebuie să fie un om corect și pe deplin cunoscător „al metodelor prin care se formează caracterul moral”, apoi, să stăpânească știința dreptului civil, faptele istorice reprezentative și sugestive sub aspectul interesului său profesional, și, mai presus de orice, să manevreze cu ușurință instrumentele artei retorice: „cu știința lor trebuie să fie pregătit; el trebuie să dispună, în același timp, de un vocabular bogat și de figuri de stil, de asemenea, de metoda de invențiune, abilitatea în dispozițiune, de memorie sigură și de farmec în acțiune. Dar, mai mult decât toate acestea, cea mai mare valoare o are tăria de caracter, pe care să nu o înfrângă nici o teamă, să nu o intimideze nici strigătele, să nu o antreneze dincolo de respectul datorat, nici de rangul auditorilor.” (ibidem, p. 361) Această secțiune mai cuprinde unele sfaturi legate de vârsta potrivită pentru a practica oratoria, unele indicații legate de preluarea și studierea unui proces, dar și unele reguli pentru susținerea și pledoaria propriu-zisă. Cât privește noua *categorisire a stilurilor oratorice* (aici chiar nu e vorba de „genuri”, cum suține magistrull), Quintilian vorbește de *stilul oratoriei attice* (sau atticism), ai cărui reprezentanți sunt „conciși” și „cu miez”, fără nimic de prisos în expunerile lor, deoarece attici sunt oameni cizelați și fini în comportament; comparativ cu aceștia, practicanții *stilului asianic* sunt „umflați și fără conținut”, lipsindu-le gustul și măsura, vorbind mai mult în perifraze, vădind un „popor emfatic și lăudăros”, care a introdus în elocință ceva din vanitatea lor grosieră. *Stilul rhodian* este ceva intermediar între cele două, el fiind datorat retorului Eschine, aflat o vreme în Rhodos, în exil, care a determinat alcătuirea acestei „mixturi” prin strămutarea în insulă a învățăturii ateniene, „de aceea acești oratori sunt socotiți domoli și potoliți. Totuși, nu sunt lipsiți de forță și se aseamănă cu niște ochiuri de apă liniștite, nu cu izvoarele limpezi sau cu torenții năvalnici.” (ibidem, p. 391) „Încheierea” secțiunii și, totodată, a tratatului este consacrată meditației despre *rostul oratoriei* și îndemnului de a o studia și practica ca pe o profesiune de credință, întrucât ea nu poate fi – în viziunea lui Quintilian – decât benefică pentru omenire: „Așadar, din tot sufletul să ne îndreptăm spre maiestatea necontestată a

elocinței; căci zeii nemuritori nu au dăruit ceva mai de seamă oamenilor; fără de ea totul e mut: prezentul lipsit de lumină, posteritatea de amintire...” (ibidem, p. 417). Aceste rânduri ale lui Quintilian se constituie ele înseși într-o frumoasă pledoarie a lumii antice întru comunicare și înțelegere umană, continuând astfel mesajul umanist al magistrului Cicero și atașamentului necondiționat al acestuia exprimat față de Om și Umanitate.

Bibliografie selectivă:

Aristotel, *Retorica*, ediție bilingvă, traducere, studiu introductiv și index de Maria-Cristina Andrieș, note și comentarii de Ștefan-Sebastian Maftai, București, Ed. Iri, Colecția Cogito, 2004.

Eugen Cizek, *Istoria literaturii latine I*, București, Societatea Adevărul S. A., 1994

Marcus Tullius Cicero, *Opere alese*, vol. I-III, ediție de G. Guțiu, București, Ed. Univers, 1973).

Marcus Fabius Quintilian, *Arta oratorică*, vol. I-III, traducere, studiu introductiv, tabel cronologic, note, indici de Maria Hetco, București, colecția „Biblioteca pentru toți”, Ed. Minerva, 1974.

Vasile Florescu, *Retorica și neoretorica*, București, Editura Academiei RSR, 1973.